

Shvaćanje tolerancije mladoga Leibniza¹

MATKO GLOBAČNIK

Centar za inovativne studije Filozofskog fakulteta, Sveučilište u Zagrebu

Sažetak

Istražuje se shvaćanje tolerancije njemačkog filozofa Gottfrieda Wilhelma Leibniza, tema koja je u posljednjim desetljećima postala kontroverznom, ali se članak ograničava na njegov rani period, od 1668. do 1676. godine. Da je se povijesni kontekst shvaćanja tolerancije u zemljama Svetoga Rimskog Carstva tijekom 17. stoljeća i u središte interesa stavlja se politička tolerancija, tj. odnos države prema konfesijama različitim od vladareve, a u vezi s time spominje se i religijska tolerancija, tj. odnos pape prema njemačkim protestantskim vladarima. Na temelju izvora analizira se Leibnizovo stajalište prema toleranciji u konfesionalno miješanim njemačkim zemljama, prema daljnjem postojanju različitih konfesija u ujedinjenom Carstvu kakvo je zamislilo u budućnosti i njegov odnos prema "ateizmu", odnosno filozofima koji su doživljavani kao ateisti u tadašnjem učenom svijetu. Na svim navedenim slučajevima dokazuje se da je mladi Leibniz bio velik pobornik tolerancije.

Ključne riječi: Gottfried Wilhelm Leibniz, Thomas Hobbes, Benedikt de Spinoza, tolerancija, Sveto Rimsko Carstvo, 17. stoljeće, racionalizam, materijalizam, ateizam

Uvod

U posljednjim desetljećima shvaćanje tolerancije znamenitoga njemačkog filozofa Gottfrieda Wilhelma Leibniza² postalo je jedno od kontroverznih pitanja iz područja povijesti europske filozofije. Iako je neprijeporno da je jedan od njegovih cilje-

¹ Zahvaljujem anonimnim recenzenti(ca)ma časopisa *Politička misao* na korisnim sugestijama koje su doprinijele poboljšanju ovoga članka.

² Gottfried Wilhelm Leibniz (Leipzig, 1646. – Hannover, 1716.), njemački filozof i matematičar. Školovao se u rodnome Leipzigu, doktorirao je pravo u Altdorfu kod Nürnberga. Služio je kao pravnik u Mainzu (1670.–1672.), usavršavao se u Parizu (1672.–1676.), gdje je uspostavio kontakt s brojnim istaknutim intelektualcima (C. Huygens, A. Arnauld, P. Nicole, P. D. Huet, N. Malebranche i dr.), a tijekom putovanja u London 1673. postao je član Kraljevskog društva

va, oko kojega se dosljedno trudio cijeloga života, bilo konfesionalno pomirenje i ujedinjenje kršćanskih crkava,³ taj cilj kao da je postao dvosjekli mač za suvremene interpretacije njegova shvaćanja tolerancije. S jedne strane postoji interpretacija da se Leibniz, kojem je ideal bilo ujedinjeno kršćanstvo, nije posebno posvećivao toleranciji konfesija (vjeroispovijesti), već mu je tolerantnost tek sredstvo za ostvarenje njihova potpunog pomirenja, a s druge strane neki žele vidjeti Leibniza kao jednoga od prvaka ideje tolerancije u vrijeme kada ona dobiva najznamenitije formulacije.⁴

Dio istraživača, međutim, Leibnizovo shvaćanje tolerancije uzima ne obazirući se na tadašnje društveno-političko stanje Njemačke i uspoređuje ga sa shvaćanjima tolerancije kako su ih formulirali njihovi značajniji predstavnici u zapadnoeuropskim zemljama u poprilično drugačijim društveno-političkim okolnostima. Pored toga, dosadašnji radovi o Leibnizovu shvaćanju tolerancije najvećim dijelom su se koncentrirali na njegov zreli period, posebice na desetljeće na prijelazu iz 17. u 18. stoljeće. Ovaj će se rad, uzimajući u obzir ponajprije tadašnji društveno-politički kontekst Njemačke u kojem je Leibniz sazrijevao, koncentrirati na njegov rani period, točnije na vrijeme od 1668. do 1676. godine.⁵

(*Royal Society*) i preko njega uspostavio kontakt s I. Newtonom. Godine 1676. stupio je u službu dinastije Hannover, na povratku u Njemačku proputovao je Nizozemskom u kojoj se upoznao, među ostalima, s A. V. Leeuwenhoekom i B. Spinozom. U službi dinastije Hannover, u kojoj je ostao do smrti, boravi u Italiji (1689./1690.), 1700. postaje prvi predsjednik pruske Akademije u Berlinu, a boravio je i u Beču (1712.–1714.). Poznat je po konstrukciji računskog stroja, otkriću infinitezimalnog računa istovremeno s Newtonom, zbog čega je ušao u ogorčen spor s njime, ali i po svojoj racionalističkoj filozofiji. Spoznaje su mu ostale raspršene u brojnim neobjavljenim studijama i pismima što se do danas objavljuju u kritičkome izdanju njegovih sabranih djela (*Sämtliche Schriften und Briefe*), a najpoznatija su mu djela filozofska rasprava *Essais de théodicée sur la bonté de Dieu, la liberté de l'homme et l'origine du mal* (1710.) i posthumno objavljena polemika s empirističkom filozofijom J. Lockea *Nouveaux essais sur l'entendement humain* (1765.) (Schepers, 1985).

³ Rad na ujedinjenju kršćanskih crkava sredstvima mirotvorstva, popustljivosti i tolerancije naziva se irenizmom. Detaljnije o Leibnizovu radu na tome v. u Hirsch (2016, str. 170 *et passim*) i posebice Dingel (2019, str. 93–95).

⁴ Da je u Leibnizovoj misli tolerancija podređena potpunom pomirenju kršćanskih crkava, implicira već Dingel (2012, str. 35). Takvo shvaćanje u najnovije vrijeme opširnije izvodi i temeljito brani Lærke (2019), ponajprije protiv shvaćanja M. R. Antognazze izloženih u više članaka objavljenih tijekom nekoliko posljednjih desetljeća, a njezina zadnja riječ po tome pitanju može se naći u Antognazza (2018). U Lærkeovu članku može se naći historiografski pregled debate u vezi sa spomenutim pitanjem i noviji pregled literature.

⁵ Najdetajniju Leibnizovu biobibliografiju daju Müller i Krönert (1969), a sažetije kronologije mogu se naći u brojnim biografskim pregledima, primjerice u Hirsch (2016, str. 636–643). Kao primjer novijeg rada koji analizira Leibnizovo shvaćanje tolerancije, doduše ponovno na prijelazu iz 17. u 18. stoljeće, ali u tadašnjem njemačkom društveno-političkom kontekstu, v. Schunka (2015); za nekontekstualiziranu usporedbu Leibnizova shvaćanja tolerancije sa zapadnoeurop-

Osim što sužavanje teme na Leibnizov rani period daje uvid u same početke njegovih političkih razmišljanja, ono ujedno upućuje na manji broj izvora i omogućuje njihovu detaljniju analizu. Takvim se pristupom izbjegava redukcionistički pristup uzimanja njegovih iskaza o toleranciji izvan konteksta (koji bi bio nužan u slučaju davanja opširnog pregleda kroz cijeli Leibnizov životni vijek) i precizno se utvrđuju Leibnizova početna stajališta o toleranciji koja su nezaobilazna i za njegov kasniji period. Središte interesa ovoga rada je politička tolerancija ili toleriranje različitih konfesija od strane države ili vladara, a u vezi s time spominje se i Leibnizovo stajalište prema religijskoj toleranciji ili međusobnom odnosu crkvenih poglavara, u ovoj konkretnom slučaju njegovo shvaćanje kakav bi trebao biti odnos pape prema protestantskim njemačkim vladarima. U skladu s takvim pristupom isprva će se ocrtati povijesni razvoj politike toleriranja konfesija različitih od vladareve u njemačkim zemljama tijekom 17. stoljeća i Leibnizovo stajalište prema državnoj toleranciji različitih konfesija. Zajedno s time, njegovi iskazi o toleriranju daljnjeg postojanja i djelovanja različitih konfesija od strane politički i crkveno ujedinjenog Svetoga Rimskog Carstva kakvo je zamislio u budućnosti ključan su određujući čimbenik prema kojem se utvrđuje je li Leibniz bio zagovornik tolerancije. Zaključno se odgovara na pitanje može li se njegov odnos prema slavim filozofima toga vremena koji su u učenom svijetu bili percipirani kao ateisti okarakterizirati kao tolerantan.

Tolerancija u povijesnom kontekstu Njemačke druge polovine 17. stoljeća i prve naznake Leibnizova shvaćanja tolerancije

Protestantska reformacija imala je izvorište u Njemačkoj u prvoj polovini 16. stoljeća i temeljito je izmijenila vjersku sliku te zemlje, koja se službeno nazivala Sveto Rimsko Carstvo Njemačke Narodnosti, rascjepkane na mali broj većih država i mnoštvo samostalnih crkvenih i svjetovnih država i gradova. Carska titula bila je u rukama katoličke dinastije Habsburg, ali carevi, pritisnuti sa Zapada od Francuske, a s Istoka od Osmanskog Carstva, nisu imali moć nametnuti političko i vjersko jedinstvo cijeloj zemlji. Zato je Augsburgski vjerski mir iz 1555. godine primirio napetosti između katolika i protestanata određivši po načelu "cuius regio, eius religio" ("čija je zemlja, njegova je religija") da vladari u svojim zemljama određuju svoju konfesiju i konfesiju svojih podanika. Takvo je načelo osiguravalo mir do Tridesetogodišnjeg rata (1618.–1648.), koji je bio uzrokovan zadiranjem njemačkih vladara u konfesionalne politike drugih njemačkih država, a nakon početnih uspjeha Habsburgovaca produljen je utjecajem njihovih stranih protivnika, poglavito Fran-

skim modelima u istome periodu v. Lærke (2019, str. 3–7). Unatoč pokušaju davanja povijesnog konteksta u sažetku svojega članka, Antognazza (2018) također obrađuje materiju ne posvećujući se širem povijesnom kontekstu te se usredotočuje samo na Leibnizovo shvaćanje religijske tolerancije.

cuske i Švedske. Rat je strahovito (posebice demografski i ekonomski) opustošio Njemačku, a Vestfalski mir iz 1648. godine osigurao je dominaciju Francuske u Europi i jačanje Švedske te je ograničio ulogu habsburških careva u unutarnjoj politici Carstva.⁶

S promjenom povijesnih okolnosti tijekom 16. i 17. stoljeća pojam tolerancije u njemačkome govornom području odražavao je trenutno društveno-političko stanje, ali je izvorno značenje pojma u smislu trpljenja različitih vjera ili konfesija (nipošto poticanja različitosti) ostalo nepromijenjeno. Iako se u Augsburškome vjerskom miru iz 1555. godine nigdje nije spominjala tolerancija, bit toga mira bila je upravo privremena uspostava tolerancije katolika i protestanata u nemogućnosti uspostave političkog i vjerskog jedinstva pod dinastijom Habsburg, a Vestfalski mir iz 1648. godine potvrdio je takvo stanje. Tako je znameniti njemački učenjak Veit Ludwig von Seckendorff⁷ u svojem djelu *Teutscher Fürsten Stat (Njemačka kneževska država, 1656.)* kršćansku religiju smatrao temeljem moralnog ophođenja u društvu, a vladaru je ostavljao *ius reformandi*, pravo uređenja vjerskih pitanja u svojoj zemlji. Dakle, vladari su sami odlučivali o konfesionalnoj politici u svojim zemljama, a o toleranciji su najviše pisali pravnici, koji su diskutirali koliko je smisljeno primjenjivati crkvenu toleranciju. U pojedinim njemačkim zemljama drugim je konfesijama ipak bilo dopušteno obavljanje bogoslužja u okviru “slobode savjesti”, a takvo je stanje ostalo do propasti Carstva 1806. godine u Napoleonskim ratovima (Seckendorff, 1656, str. 158–159; Schreiner, 1990, str. 485–486, 495–498; usp. i Schlüter i Grötter, 1998, str. 1251–1262).⁸

Nakon završetka studija prava i uspješne obrane doktorata, koji su njegovo razumijevanje tolerancije nesumnjivo usmjerili u ocrtane okvire trpljenja konfesionalnih različitosti, Leibniz, po rođenju i osobnom uvjerenju luteran, nije imao problema sa stupanjem u službu katoličkog nadbiskupa Johanna Philippa von Schönborna,⁹ kneza izbornika Mainza u blizini Frankfurta na Majni, u kojem je

⁶ Papa je, međutim, protestirao protiv Vestfalskog mira, što je doprinijelo nepovjerenju katolika i protestanata u Njemačkoj. Više o svemu navedenome v. u Lutz (1983, str. 19–20, 305–310, 456–467). Treba imati na umu razliku između vjere ili religije (kršćanstvo) i konfesije, tj. vjeroispovijesti (katolicizam, luteranizam, kalvinizam itd.), a za Leibnizovo shvaćanje pojmova “crkva”, “konfesija” i “sekta” v. Waldhoff (2015, str. 614).

⁷ Veit Ludwig von Seckendorff (Herzogenaurach kod Erlangena, 1626. – Halle [Saale], 1692.), njemački polihistor. Nakon studija u Strasbourgu služio je na dvorovima više njemačkih vladara, a njegovo znamenito djelo *Teutscher Fürsten Stat* služilo je kao opis idealne njemačke “kneževske države” (Döring, 2010, str. 117–118).

⁸ Sasvim pogrešno shvaćanje da moderan pojam tolerancije znači poticanje ili čak slavljenje različitosti (umjesto trpljenja različitosti unatoč neslaganju) iznosi Laerke (2019, str. 5).

⁹ Johann Philipp von Schönborn (Eschbach, 1605. – Würzburg, 1673.), njemački vladar. Bio je biskup Würzburga od 1642. i Wormsa od 1663., knez izbornik i nadbiskup Mainza od 1647., vla-

boravio od 1667. godine. Iako se posvećivao pravu, prirodoslovlju i bibliotekarstvu, stupanje u kneževu službu 1670. vrlo ga je brzo usmjerilo i na politiku.¹⁰ Već 1669. godine Leibniz sastavlja spis *Ursachen warum Cannstatt füglich zur Hauptstadt des Herzogtums Württemberg zu machen* (Razlozi zašto bi Cannstatt trebalo pravno učiniti glavnim gradom Württemberskog Vojvodstva) u kojemu se mogu nazrijeti njegovi stavovi prema miješanoj konfesionalnoj slici u pojedinim njemačkim državama, točnije u Württembergu. To je Vojvodstvo u Tridesetogodišnjem ratu bilo desetkivano, a velikim je dijelom bilo luteransko, ali je imalo i katoličko stanovništvo, dok je Stuttgart kao jedno od njegovih značajnih središta u velikoj mjeri bio konfesionalno miješan. U svojem radu, napisanom da bi po želji vojvode opravdao promaknuće Cannstatta (danas Bad Cannstatt, dio Stuttgarta) u glavni grad zemlje, Leibniz govori o tome da glavni grad mora biti okupljalište trgovaca, obrtnika i brojnih drugih profesija, a važno je napomenuti da bi u kontekstu Württemberga oni nužno pripadali različitim konfesijama. Leibniz govori i o službi duhovnika (njem. *Geistliche[r]*) koji mora biti odličan govornik kako bi poticao ljude na dobro, tješio prestrašene i prestrašio drske, a nevjernike dirnuo u srce. Dakle, slika koju mladi Leibniz vrlo općenito ocrtava u svojoj viziji glavnoga grada vrlo je tolerantna.¹¹

No već u Leibnizovim najranijim sačuvanim konceptima i pismima vidi se da je tadašnje političko stanje, odnosno razjedinjenost Carstva podvrgnutog francuskoj premoći, odredilo Leibnizovo davanje prednosti crkvenom ujedinjenju pred pukom međusobnom tolerancijom konfesija, jer je crkveno ujedinjenje u toj “konfesionalnoj eri” bilo preduvjet političkog ujedinjenja. Primjerice, u jednome od najranijih Leibnizovih rukopisnih koncepata naslovljenom “*Societas confessionum conciliatrix*” (“Društvo za pomirenje vjeroispovijesti”), koji vjerojatno potječe iz 1669. godine, Leibniz je razrađivao način kako bi došlo do “pomirenja” katolika i protestanata.¹²

dao je oslonivši se na Francusku. Zagovarajući ponovno ujedinjenje kršćanskih crkava, prema protestantima je isprva vodio politiku tolerancije, kasnije je podupirao pojedinačna obraćenja na katolicizam. Ukratko o njemu v. Wendehorst (1974, str. 497–499), opširnije u Wiedeburg (1962, I.1, str. 59–79), a za njegovu opširnu biografiju v. Mentz (1896, 1899).

¹⁰ A I.1 (br. 5, “Leibniz an den Kurfürsten von Mainz, 12/22. XI. 1668.”); Wiedeburg (1962, I.1, str. 44); Müller i Krönert (1969, str. 12–13).

¹¹ A IV.1 (br. 2, Gottfried Wilhelm Leibniz, “Ursachen warum Cannstatt füglich zur Hauptstadt des Herzogtums Württemberg zu machen“, §27 [str. 104], §51 [str. 108]). Taj spis s nacionalnoga njemačkoga gledišta interpretira Wiedeburg (1962, I.1, str. 123). U Württembergu se u Tridesetogodišnjem ratu broj stanovnika smanjio s 450 000 (1618.) na 166 000 (1652.), a za navedene brojke i konfesionalnu sliku zemlje v. Lutz (1983, str. 421, 460).

¹² A IV.1 (br. 46, Gottfried Wilhelm Leibniz, “*Societas confessionum conciliatrix*”). Po svemu sudeći (A IV.1, str. 692–693), taj je koncept dio većega Leibnizova spisa “*Societas philadelphia*”.

U pismu vojvodi Johannu Friedrichu od Hannovera¹³ iz veljače 1671. Leibniz je tvrdio da je “jedan veliki političar ispravno uvidio”¹⁴ kako prijepori među konfesijama proizlaze iz “zloporabe riječi”, dok su razlike među konfesijama u stvarnosti male, odnosno nisu fundamentalne. Kada se zanemare tisuće skolastičkih pojmova i razlikovanja, kojima su obilovale tadašnje teološke rasprave, nastavio je Leibniz, te ako se iz svakodnevice uzmu i jasno definiraju riječi, moguće je postići to da “teolozi sa svih strana, s katoličke, evangeličke, reformirane, remonstrantske i takozvane jansenističke”, ne pronađu ništa za osudu u takvoj formulaciji ključnih teoloških pitanja. Uistinu su navedena razmišljanja proizlazila iz Leibnizove racionalističke filozofije koja je težila stvaranju univerzalnoga matematičkog jezika za filozofske (i teološke) probleme koji bi se rješavali egzaktnom metodom računanja, a ne promišljanjem ili debatama.¹⁵ Ali bez obzira na to što je kao njemački patriot zbog tadašnjih političkih okolnosti većinu svojih snaga uložio u promicanje jedinstva svoje domovine, mladom se Leibnizu može oduzeti aureola zagovornika tolerancije jedino ako se pokaže da je prisilom htio provesti crkveno ujedinjenje ili da njegova vizija ujedinjenog Carstva nije trpjela daljnje postojanje različitih konfesija.

Tolerantna vizija ujedinjenog Carstva mladoga Leibniza

Knez izbornik Mainz Johann Philipp bio je velik pobornik tolerancije i irenizma te je radio na crkvenom i političkom ujedinjenju Carstva. U istom je smjeru djelovao knežev bivši prvi ministar Johann Christian von Boineburg,¹⁶ koji je doveo Leibniza u Mainz i koji je također promicao njemačko političko i kulturno jedinstvo. Obojica su svojim pogledima znatno utjecali na mladoga Leibniza tijekom njegova angažmana na dvoru u Mainzu kao pravnoga savjetnika po pitanju reforme rimskoga prava (upravo u pravcu kulturnoga jedinstva Carstva). S druge strane, Leibniz kao

¹³ Johann Friedrich, vojvoda od Braunschweig-Lüneburga (Herzberg am Harz, 1625. – Augsburg, 1679.), njemački vladar. Kao treći sin nije bio predodređen za vladanje, ali nakon smrti najstarijeg brata i dogovora s drugim bratom preuzima vladanje kneževinom Hannover. Još u 27. godini preobratio se na katoličanstvo, podupirao je znanosti i umjetnosti te 1676. zaposlio Leibniza na mjestu dvorskog savjetnika i knjižničara (Schnath, 1974, str. 478–479).

¹⁴ “Veliki političar” na kojega Leibniz aludira je francuski državnik i kardinal Richelieu.

¹⁵ A II.1 (br. 42, “Leibniz an Herzog Johann Friedrich von Hannover, 13. II. 1671.”); Wiedeburg (1962, I.1, str. 52); Hirsch (2016, str. 91).

¹⁶ Johann Christian von Boineburg (Eisenach, 1622. – Mainz, 1672.), njemački diplomat i državnik. Nakon što se preobratio s protestantizma na katolicizam 1653. godine, knez Johann Philipp postavio ga je za glavnoga dvorskog maršala i predsjednika vijeća nadbiskupije Mainz. Međutim, nekoliko godina prije Leibnizova dolaska u Mainz odnosi Boineburga s knezom toliko su zahladili da ga je potonji utamničio na nekoliko mjeseci, ali je potom došlo do pomirenja. Iako se Boineburg nije vratio na prijašnje političke funkcije, i dalje se bavio znanostima te je uveo Leibniza u visoku politiku (Saring, 1955, str. 424–425; Wiedeburg, 1962, I.1, str. 92–100).

jedan od nižih savjetnika nije se toliko ophodio izravno s knezom koliko je njegova prisne odnose s Boineburgom, kojeg je opisao kao čovjeka “neusporedivo višeg razumijevanja te iskrene bogobožnosti i zasluga za opće dobro”.¹⁷

U opisanome kontekstu dvora u Mainzu i geopolitičkih promišljanja Boineburga i kruga savjetnika oko kneza Johanna Philippa, s obzirom na nasrtljive poteze Francuske te slabog i razjedinjenog Carstva pod nominalnim vrhovništvom careva iz dinastije Habsburg nastao je memorandum *Bedenken welchergestalt Securitas publica interna et externa und Status praesens im Reich auf festen Fuß zu stellen* (*Razmišljanja koju vrstu unutarnje i vanjske javne sigurnosti te trenutnog stanja u Carstvu čvrsto osoviti na noge*). Naime, kako bi izbjegla da je okruže Habsburgovci, koji su vladali i u Španjolskoj i u Austriji, Francuska je pobijedila Španjolsku u ratu koji je trajao od 1648. do 1659., a potom je pod vodstvom Luja XIV.¹⁸ 1667. uspješno napala Španjolsku Nizozemsku (koja je obuhvaćala većinu današnje Belgije i kojom je vladala španjolska grana Habsburgovaca), proširivši svoj teritorij na sjeveroistoku u Devolucijskom ratu. Francuski potezi izazvali su uzbunu u Mainzu, posebice nakon što se Luj XIV. usmjerio na Lorenu. Stoga je knez Johann Philipp pokušao povezati katoličke i protestantske njemačke vladare, uključujući i cara, kako bi osigurao zapadnu granicu Carstva, organiziravši u srpnju 1670. sastanak u Schwalbachu koji je bio povod sastavljanju memoranduma *Securitas publica*, dok je Boineburg pokušavao odvratiti Luja XIV. od Carstva preko diplomacije u Francuskoj.¹⁹

Iako je Boineburg stajao iza glavnih ideja u memorandumu *Securitas publica*, napisao ga je Leibniz, a cilj memoranduma bio je odvratiti kneza Johanna Philippa od pridruživanja Trostrukoj alijansi (Engleska, Švedska i Nizozemska) pružanjem

¹⁷ A I.1 (br. 206, “Leibniz an Anna Christine von Boineburg, 22. XII. 1672.”); Mentz (1899, II, str. 216); Wiedeburg (1962, I.1, str. 71, 93–94); Hirsch (2016, str. 41). Za Leibniza kao pravnika u Mainzu i razvoj njegove filozofije prava tijekom toga perioda v. Mentz (1899, II, str. 153, 297); Meder (2019); Armgardt (2019).

¹⁸ Luj XIV. (Saint Germain-en-Laye, 1638. – Versailles, 1715.), francuski kralj. Za vrijeme njegove malodobnosti Francuskom je upravljao kardinal Mazarin, poslije njegove smrti Luj je vladao apsolutistički i bio uzorom ostalim europskim monarsima. Zbog brojnih ratova (Devolucijski rat 1667./1668.; Nizozemski rat 1672.–1678., francuska invazija na španjolsku Nizozemsku 1680.–1697. i Rat za španjolsku baštinu 1701.–1714.) dotjerao je zemlju na rub bankrota, a 1685. godine povukao je Nantski edikt koji je jamčio prava protestantima (hugenotima) koji su se od tada masovno iseljavali iz Francuske. O tome v. odgovarajuće natuknice u Brozović (2003–2005).

¹⁹ A IV.1 (br. 36, Gottfried Wilhelm Leibniz, “Kur-Mainz und Frankreich, Dezember 1672.”); Wiedeburg (1962, I.1, str. 5, 100, 102). Kneza Johanna Philippa kao njemačkog patriota prikazuje Wiedeburg (*ibid.*, str. 129–134), dok ga Vierhaus (1984, str. 90–91) u sažetom prikazu opisuje kao isprva francuskog saveznika, a potom neovisnog činitelja.

uvida u unutarnje i vanjsko stanje Carstva. Radilo se, dakle, dijelom i o opisu trenutnog stanja koje je nužno uključivalo pogled na konfesionalni rascjep zemlje te o viziji poželjne budućnosti Carstva mladoga Leibniza uz pomoć Boineburgova diplomatskog iskustva.²⁰ Već na početku memoranduma Leibniz tvrdi da Sveto Rimsko Carstvo, odnosno Njemačka, može biti sretna kada to poželi, ali trenutno stanje – obilježeno, među ostalim, rastućim ateizmom i religijskim prijeporima – ometa njemački razvoj. Međutim, jasno je da Leibniz smatra kako ne postoji sila koja bi mogla prisilom ujediniti njemačke staleže, već oni umjesto pojedinačnog paktiranja s Trostrukom alijansom trebaju stupiti u savez s carem, a to savezništvo treba sklopiti tako da Francuska ne sumnja u njega. Štoviše, Francusku treba navesti na pomisao da može iskoristiti savez njemačkih staleža, a na to je treba navesti bivši Rajnski savez pod vodstvom kneza Johanna Philippha koji je bio pod francuskim patronatom do raspada Saveza 1667. godine. Konačan rezultat Leibnizova plana bio bi vojni savez njemačkih staleža sa zajedničkom vanjskom politikom kojemu bi na čelu stajao car i time bi se ujedinilo Carstvo koje bi iznutra trebalo održavati ravnotežom snaga.²¹ Vrhovna duhovna vlast bila bi u rukama pape, kako se vidi iz nastavka memoranduma, dakle Leibniz se držao stoljetne dvojnosti carske kao svjetovne i papinske kao vrhovne duhovne vlasti, ali time se otvorilo središnje pitanje tolerancije katoličkog cara i pape prema njemačkim protestantskim vladarima.

Za temu ovoga rada važne su Leibnizove tvrdnje da u jedinstveni savez Carstva, kakav je on osmislio, nitko nije prisiljen ući i da se u njemu odlučuje većinom glasova koji su svakome staležu dodijeljeni prema tome kolikom vojnom snagom pridonosi. Još je i važnije Leibnizovo vjerovanje da će (kao i u slučaju Nizozemske, čiji su se staleži zajedno borili protiv Španjolske “sine distinctione religionis”) njemački carski staleži konfesionalne razlike rješavati među sobom (*Interims-weise*),

²⁰ Dok se u uvodu Akademijina izdanja (“Einleitung”, A IV.1, str. XXIV) govori da je Boineburg s dobrim razlozima tvrdio kako je memorandum *Securitas publica* njegovo djelo, ali i da mu je Leibniz pridonio svojim “njemačkim srcem”, u prikazu Wiedeburga (1962, I.1, str. 134) Boineburg kao suautor memoranduma gotovo da se i ne spominje, već se govori samo o Leibnizu. Kasnije se navodi da Boineburg nije ništa znatnije mijenjao u Leibnizovu memorandumu (*ibid.*, str. 158–159), a Wiedeburga u tome slijedi Burgdorf (2015, str. 69–70).

²¹ A IV.1 (br. 5, Gottfried Wilhelm Leibniz, “Bedenken welchergestalt Securitas publica usw.”, §1 [str. 133], §5 [str. 133–134], §29–30 [str. 138–139], §34 [str. 140], §44 [str. 147], §63 [str. 155], §65 [str. 156–157], §72–73 [str. 160]); Mentz (1896, I, 146–147); Wiedeburg (1962, I.1, str. 102). Više za razmatranje geopolitičkih odnosa u prvome dijelu memoranduma, s vidljivo njemačkoga nacionalnog stanovišta, v. Wiedeburg (1962, I.1, str. 134–145). Pod njemačkim carskim staležima misli se na “vladajuće svjetovne i duhovne vladare i poglavarstva carskih gradova”, dakle na vodeće slojeve u društvu koji su predstavljali pojedine njemačke države na razini Carstva, ponajprije u parlamentu (Reichstagu) koji se sastajao ponajviše u Regensburgu (Vierhaus, 1984, str. 17).

a s vremenom na provincijalnom (*synodis provincialibus*) ili na nacionalnom sinodu, te da će među njima doći do neusiljenog razumijevanja u religijskim stvarima. Toj je Leibnizovoj točki Boineburg dodao pojašnjenje da će u savezu Carstva s dozvolom Svete Stolice (“cum beneplacito Sedis Apostolicae”) na nacionalnoj razini doći do neusiljena preobraćenja (može se pretpostaviti da se misli na preobraćenje njemačkih staleža na katoličanstvo) ili umjerene tolerancije (*Duldung*) u religijskim stvarima. Na kraju prvoga dijela memoranduma Leibniz zaključuje da će savezništvo njemačkih staleža koje je predvidio biti jedno od najkorisnijih pothvata za opće dobro kršćanstva i da će voditi kršćanskom jedinstvu, kao i da Njemačka neće prestati biti bojište Europe dok se ne ujedini i dok ne bude spremna za rat, što će joj napokon omogućiti da uživa mir.²²

Mjesec dana nakon sastanka u Schwalbachu Francuska je okupirala Lorenu, što je potaknulo nastanak drugoga dijela memoranduma *Securitas publica* (u studenome 1670.) u kojem su Leibniz i Boineburg razmatrali što sila poput Francuske može učiniti da ostvari dominaciju u Europi. U njemu se potvrđuje da Leibniz nije imao simpatija prema onim apsolutističkim državama koje su provodile konfesionalno netolerantnu politiku, kako se vidi u njegovoj raspravi toga problema na slučaju Španjolske. Za njega je Španjolska pod izlikom čuvanja katoličke religije iskorijenila ne samo heretike i nevjernike već i one na koje je sumnjala da su takvi, a “groznom” borbom protiv protestanata (zasigurno se misli na gotovo stoljetnu borbu Nizozemske za neovisnost) postala je omrzuta u Europi, iznutra se oslabila i poništila sve svoje dobro razrađene pothvate.²³ Dakle, proučavanjem memoranduma *Securitas publica* može se sa sigurnošću zaključiti da je mladi Leibniz bio velik (što ne znači da je time odmah bio važan i znamenit) zagovornik tolerancije cara i pape prema različitim konfesijama, koja nije bila poništena njegovim zagovaranjem crkvenog ujedinjenja iako je ostavila otvoreno pitanje njegova odnosa prema “ateistima” i “nevjernicima”. O širenju “ateizma” u Njemačkoj već je na početku prvoga dijela memoranduma (§5) izrazio zabrinutost i negativno mišljenje, pa bi njegova nesnošljivost prema onima koje je smatrao ateistima ostavila krnjim njegovo shvaćanje tolerancije.

²² A IV.1 (br. 5, Leibniz, “*Securitas publica*”, §81 [str. 163–164], §85–86 [str. 165–166], §93–94 [str. 167–168], §100 [str. 169–170]). O ulozu pape u tadašnjoj Leibnizovoj viziji ujedinjenog kršćanstva v. Dingel (2019, str. 104).

²³ A IV.1 (br. 7, Leibniz, “*Securitas publica. Zweiter Teil*”, §25 [str. 182–183]); Wiedeburg (1962, I.1, str. 145); Vierhaus (1984, str. 92). Za odnos Leibnizova i Boineburgova autorstva u drugome dijelu memoranduma v. Wiedeburg (1962, I.1, str. 147 i dalje). Za kraj ustanka Nizozemske protiv Španjolske, koji je također okončan 1648. godine Vestfalskim mirom koji je potvrdio nizozemsku neovisnost, v. Lutz (1983, str. 466). Više o Katoličkoj crkvi u Španjolskoj, posebice u kontekstu odnosa države i Rimske kurije, v. Aldea (1970 [1978]).

Tolerantnost mladoga Leibniza prema “ateistima” Hobbesu i Spinozi

Više nego u političkim spisima, Leibniz se već u svojim najranijim filozofskim radovima posvećivao pobijanju “ateizma”. Do danas najviše pažnje privlači njegov odnos prema slavnim filozofima suvremenicima koji nisu dijelili njegov pobožni kršćanski svjetonazor, a jedan je od najpoznatijih bio engleski filozof Thomas Hobbes.²⁴ Leibniz je bio oduševljen Hobbesovom političkom filozofijom izloženom u djelu *De cive (O građaninu)*, a još i više fizikom i logikom izloženom u djelu *De corpore (O tijelu)*, pa ne iznenađuje da ga je u svojem spisu iz 1668. godine pod naslovom “*Confessio Naturae contra atheistas*” (“Ispovijest prirode protiv ateista”) nazvao “naprofinjenijim Hobbesom” (“*subtilissimus Hobbes*”).²⁵ Bez obzira na to, mladi Leibniz je u svojoj racionalističkoj filozofiji, pa i fizici, odbacivao materijalizam i pozivao se na netjelesna načela,²⁶ te su njegovi pogledi prirodno došli u sukob s Hobbesovim materijalizmom koji je svodio Boga na mehanicistički prvi uzrok, a dušu držao materijalnom i raspadljivom. Štoviše, u jednome pismu svojem bivšem učitelju Jakobu Thomasiusu²⁷ iz listopada 1670. Hobbesovo djelo *Leviathan* Leibniz je u pogledu religijskih stvari nazvao “monstruoznom” knjigom i hvalio je Thomasiusovu netolerantnost prema neograničenoj slobodi filozofiranja.²⁸

Međutim, činjenica da je mladi Leibniz “gorio” od želje da ostvari vezu s Hobbesom, kojem je poslao čak dva pisma puna poštovanja, govori da je i prema onima za koje je smatrao da promiču “monstruožna” učenja u religijskim stvarima bio vrlo tolerantan. Leibniz je ostvario kontakt s Hobbesom preko svojega sunarodnjaka

²⁴ Thomas Hobbes (Malmesbury, 1588. – Ault Hucknall, 1679.), engleski filozof. Studirao je u Oxfordu, prvo znanstveno djelovanje ostvario je kao učitelj i tajnik Williama Cavendisha, (budućeg) grofa Devonshirea, preko kojega se povezao s rojalističkim krugovima. Nekoliko godina prije Engleskoga građanskog rata pobjegao je u Pariz, gdje je živio od 1640. do 1651.; ondje je formulirao svoju materijalističku filozofiju i sastavio svoje najpoznatije djelo *Leviathan* (1651.), koje je u političkoj filozofiji zagovaralo apsolutizam. Ipak se vratio u Englesku u službu Williama Cavendisha (mlađeg) i ondje je dočekaio restauraciju (1660.), ali mu je anglikanski kler do smrti priječio daljnju publikaciju djela (Malcolm, 2004, str. 385–395).

²⁵ A VI.1 (br. 13, Gottfried Wilhelm Leibniz, “*Confessio Naturae contra atheistas*”, str. 489); Goldenbaum (2019, str. 192).

²⁶ A VI.1 (br. 13, Leibniz, “*Confessio Naturae contra atheistas*”, str. 492–493); Kabitz (1909, str. 55–58); Wiedeburg (1962, I.1, str. 230–231); Goldenbaum (2019, str. 198). S druge strane, za Leibnizov dug prema Hobbesovim ostvarenjima u području prirodne filozofije i posebice Hobbesovu mehanicizmu v. *ibid.*

²⁷ Jakob Thomasius (Leipzig, 1622. – Leipzig, 1684.), njemački filozof i polihistor. Godine 1653. imenovan je profesorom moralne filozofije na Sveučilištu u Leipzigu kao nasljednik Leibnizova oca Friedricha koji je preminuo godinu prije, potom je podučavao dijalektiku i retoriku (Jaumann, 2016, str. 187–189).

²⁸ A II.1 (br. 29, “Leibniz an Jakob Thomasius, 3. X. 1670.”); Hobbes (2012, II, str. 166–169; III, str. 974–975 [2004, str. 80–81, 402]).

Heinricha (Henryja) Oldenburga,²⁹ tajnika Kraljevskog društva (*Royal Society*) u Londonu, koji je bio u kontaktu s Boineburgom i u kolovozu 1670. poručio potonjem da je Hobbes prešao osamdesetu godinu, povukao se iz debata te traži “tišinu i počinak”.³⁰ To nije spriječilo Leibniza da iz Mainza 13. srpnja 1670. pošalje Hobbesu pismo preko Oldenburga u kojem je otvoreno priznao da je iz djela filozofa iz Malmesburyja naučio više nego iz brojnih drugih djela toga doba. Kako se vidi iz pisma, njegova taktika prema Hobbesovim religijskim učenjima bila je ograditi se od njih tvrdnjom da tek “neki ljudi” zloupotrebljavaju teoreme Hobbesove fizike i političke filozofije, zbog čega su u krivu oni koji ga optužuju za bezbožnost ili za to da si je uzeo previše slobode. Hobbes nije reagirao na to pismo jer mu, po svemu sudeći, nije bilo uručeno.³¹ Istu strategiju gotovo neprimjetno sugestivnog nametanja svojih pogleda Leibniz je upotrijebio u drugome pismu, pisanome možda 1674. godine za vrijeme boravka u Parizu. U pismu je Hobbesu poručio da je uvjeren kako je njegova teorija o prirodnome stanju i ratu sviju protiv svih istinita, ali nije važeća u vidu činjenice da postoji Bog i zagrobni život kao nagrada ili kazna za (ne)moralan život na ovome svijetu. Ipak, ni to pismo u konačnici nije bilo uručeno Hobbesu.³²

Drugi slavni Leibnizov suvremenik koji je tada općenito bio percipiran kao “ateist”, ali s kojim je Leibniz stupio u osobni kontakt, bio je Benedikt de Spinoza.³³ Spinoza je 1670. anonimno objavio svoje djelo *Tractatus theologico-politicus*

²⁹ Heinrich (Henry) Oldenburg (Bremen, 1617? – London, 1677.), njemački učenjak. Studirao je teologiju u Bremenu, putovao je Europom služeći kao učitelj mladih plemića. Od 1653. živio je u Engleskoj kao poslanik grada Bremena, a 1662. postao je prvi tajnik Kraljevskog društva. Više o njemu u Oldenburg (1965, I, str. xxix–xl).

³⁰ Oldenburg (1970, VII, br. 1505, “Oldenburg to Johann Christian von Boineburg, 10. VIII. 1670.”, str. 107–108).

³¹ A II.1 (br. 25, “Leibniz an Thomas Hobbes, 13./23. VII. 1670.”); Hobbes (1994, II, br. 189, “Gottfried Wilhelm Leibniz to Hobbes, 13./23. VII. 1670”, str. 713–714, 716–717, 721); Oldenburg (1970, VII, br. 1506, “Oldenburg to Leibniz, 10. VIII. 1670.”, str. 112, 114). Kako se vidi iz uredničkih komentara u citiranim izvorima, Oldenburg nije prosljedio pismo Hobbesu iako je poručio Leibnizu da će to učiniti.

³² A II.1 (br. 383, “Leibniz an Thomas Hobbes, 1674?”); Hobbes (1994, II, br. 195, “Gottfried Wilhelm Leibniz to Hobbes, 1674?”, str. 732, 734); za prirodno stanje i rat sviju protiv svih u Hobbesovoj političkoj filozofiji v. Hobbes (2012, str. 192 [2004, str. 92]). Sačuvan je tek nedovršeni koncept Leibnizova drugog pisma Hobbesu.

³³ Benedikt de Spinoza (Amsterdam, 1632. – Hag, 1677.), nizozemski filozof židovskog podrijetla. Privatno se školovao u Amsterdamu, došao je u sukob sa židovskom zajednicom iz koje je isključen 1656., nakon toga napustio je rodni grad i uzdržavao se brušenjem leća, a 1673. otklonio je poziv da predaje filozofiju u Heidelbergu. Isprva se afirmirao kao sljedbenik filozofije racionalističkog dualizma R. Descartesa, a potom je zastupao racionalistički panteistički monizam koji je izložio u posthumno (1677.) objavljenom djelu *Ethica*. Ukratko o njemu v. natuknicu u Brozović (2008); opširno u Israel (2023).

(*Teologijsko-politička rasprava*) koje je položilo temelj kritike Biblije i upravo je na njega Leibniz mislio u navedenom pismu Thomasiusu iz listopada 1670. kada je hvalio Thomasiusov protuspis *Programma adversus Anonymum, de libertate philosophandi* (*Predgovor protiv anonima, o slobodi filozofiranja*) uperen protiv *Tractatusa* i neograničene slobode filozofiranja. Leibniz je, naime, u pismu Thomasiusu izrazio neslaganje s anonimnim autorom *Tractatusa* jer ne slijedi samo Hobbesovu politiku, već i religiju izloženu u “monstruoznom” djelu *Leviathan*.³⁴ Do početka svibnja 1671., međutim, Leibniz je saznao da je Spinoza, za kojega je otprije čuo, autor *Tractatusa* koji je pročitao, te je izrazio žaljenje što je taj “učeni čovjek (...) ovdje pao” povevši se za Hobbesovim djelom *Leviathan* i usmjerivši se na rušenje kršćanske religije “uspostavljene dragocjenom krvlju mučenika i tolikim znojem i bdišnjima”. Bez obzira na takve, pa i još oštrije ocjene mladi je Leibniz i ovdje pokazao tolerantnost, uspostavivši korespondenciju sa Spinozom (ujesen 1671.), čiji dio povezan s političkom filozofijom, nažalost, nije sačuvan, ali se iz nje vidi da mu je Spinoza ponudio primjerak *Tractatusa*. Odlaskom iz Mainza u ožujku sljedeće, 1672. godine na diplomatsku misiju u Pariz, gdje će ostati do 1676. godine, Leibniz će doći u kontakt i sa Spinozinim poznanicima i poštovateljima.³⁵

Zapadna granica Svetoga Rimskog Carstva ubrzo je ponovno došla u opasnost napadom Engleske na Nizozemsku u ožujku 1672. kojem se u travnju pridružila Francuska. Leibniz je pristigao u Pariz krajem ožujka 1672. u bezuspješnoj diplomatskoj misiji kneza Johanna Philippa i Boineburga koja je trebala odvratiti Luja XIV. od daljnjih napada u Europi i preusmjeriti ga na Egipat. Sljedeće četiri godine provest će u toj kulturnoj prijestolnici svijeta razmjenjujući ideje s najznamenitijim znanstvenicima i filozofima te putujući u Englesku, ali upoznao se i sa svojim sunarodnjakom Ehrenfriedom Waltherom von Tschirnhausom,³⁶ koji je osobno poznao

³⁴ A II.1 (br. 29, “Leibniz an Jakob Thomasius, 3. X. 1670.”); Stein (1890, str. 32). Podnaslov Spinozina *Tractatusa* glasio je “Continens Dissertationes aliquot, Quibus ostenditur Libertatem Philosophandi non tantum salva Pietate, & Reipublicae Pace posse concedi: sed eandem nisi cum Pace Reipublicae, ipsaque Pietate tolli non posse”, dakle *Rasprava* “koja sadrži neka razlaganja u kojima se pokazuje da ne samo da se sloboda filozofiranja može dopustiti bez štete po pobožnost i mir u državi, nego da ona ne može biti ukinuta a da zajedno s njom ne budu u državi dokrajčeni mir i pobožnost” (Spinoza, 2006, str. 1).

³⁵ A I.1 (br. 84, “Leibniz an Johann Georg Graevius, 5. V. 1671.”; A II.1, br. 80, “Leibniz an Baruch Spinoza, 5. X. 1670.”; br. 89, “Baruch de Spinoza an Leibniz, 9. XI. 1671.”); Spinoza (2003, br. 45, “Leibniz Spinozi, 5. X. 1671.”; br. 46, “Spinoza Leibnizu, 9. XI. 1671.”); Stein (1890, str. 31–40); Wiedeburg (1970, II.2, str. 952–959).

³⁶ Ehrenfried Walther von Tschirnhaus (Kieslingswalde/Ślawnikowice kraj Görlitza, 1651. – Dresden, 1708.), njemački filozof i matematičar. Studirao je prirodoslovje u Leidenu, gdje je uveden u Spinozin osobni krug, a ondje se upoznao i s kartezijanzmom. Poslije studija putovao je po Europi upoznavši se u Londonu s Oldenburgom i R. Boyleom te u Parizu s Leibnizom i Huygensom, a od 1692. služio je kao savjetnik na dvoru u Saskoj (Splinter, 2016, str. 480–481).

Spinozu. Preko Tschirnhausa Leibniz je pokušao doći do rukopisa Spinozina djela *Ethica*, ali je Spinoza to otklonio i zbog političkih razloga, vjerojatno jer se pitao zašto Leibniz kao poslanik Mainza toliko dugo boravi u Francuskoj koja vodi rat protiv Nizozemske. No prilikom odlaska iz Pariza za Hannover preko Engleske i Nizozemske Leibniz je u studenom 1676. pristigao u Hag gdje je posjetio Spinozu.³⁷

Susret Leibniza i Spinoze do danas izaziva veliku pozornost, ali je za ovu temu važno da je Leibniz posjetio mislioca koji je od objave *Tractatusa* 1670. godine među učenim ljudima cijele Europe zbog kritike Biblije u navedenom djelu bio ocrnjen kao utjelovljenje ateizma. Tijekom boravka u Parizu Leibniz je ponovno proučavao Spinozina djela i razgovarao o njima s brojnim intelektualcima, pa i s Oldenburgom u Engleskoj, a od Tschirnhausa je u Parizu dobio grube konture o čemu se radi u neobjavljenom djelu *Ethica*, što ga je sveukupno pripremio za susret sa Spinozom. Razgovarali su o brojnim temama, među ostalim o političkoj situaciji u Nizozemskoj i o Spinozinim djelima, a Leibniz je, po svemu sudeći, konačno dobio uvid u rukopis djela *Ethica*. Njegova je taktika bila slična kao i u slučaju pisama Hobbesu, izložiti svoje shvaćanje prijepornih metafizičkih pitanja i nametnuti ga neprimjetnom sugestivnošću. Tako je Leibniz u razgovoru izložio koncept svojeg dokaza za Božju opstojnost, koji je smatrao boljim od Spinozina, naslovljen “Quod Ens perfectissimum existit” (“Da postoji najsavršenije biće”), a Spinoza ga je, zasigurno iz pristojnosti, prihvatio. Što se pak tiče kritike Biblije u *Tractatusu*, Leibniz je to kontroverzno pitanje ostavio teolozima. Iako je zbog Spinozine negativne reputacije kasnije umanjivao značaj svojega susreta s njime,³⁸ mladi Leibniz bio je daleko od netolerantnosti prema najzloglasnijem “ateističkom” filozofu toga vremena i nije smatrao da bi se njegova djela trebala cenzurirati i prepustiti zaboravu, držeći da se sve razmirice mogu racionalno razriješiti egzaktnom formulacijom problema i rješenja.

Zaključak

Izvori koje je mladi Leibniz ostavio za sobom nedvosmisleno govore o njegovoj privrženosti ideji tolerancije. Bilo bi i neobično da je bilo drugačije. Kao protestant stupio je u službu katoličkog velikodostojnika, kneza izbornika Mainza Johanna

³⁷ A I.2 (br. 1, “Leibniz an Johann Carl Kahm, 14./24. XI. 1676.”); Spinoza (2003, br. 70, “Schuller Spinozi, 14. XI. 1675.”; br. 72, “Spinoza Schulleru, 18. XI. 1675.”); Müller i Krönert (1969, str. 29, 46); Wiedeburg (1970, II.1, str. 102; II.2, str. 973–974; II.4, str. 290–318); Hirsch (2016, str. 23 i dalje, 81–83).

³⁸ A VI.3 (br. 33, Gottfried Wilhelm Leibniz, “Gespräche mit Tschirnhaus und anderen, X. 1675.–II. 1676?”; br. 81, Gottfried Wilhelm Leibniz, “Quod ens perfectissimum existit, 18.–21. XI. 1676?”); djelomično zastario, ali još uvijek vrijedan prikaz susreta Leibniza i Spinoze v. u Stein (1890, str. 47–59); za novije prikaze v. Wiedeburg (1970, II.2, str. 974–975); Hirsch (2016, str. 96–101); Israel (2023, str. 1092–1111).

Philippa, koji je u svojoj zemlji provodio tolerantnu konfesionalnu politiku i patriotski pokušavao premostiti konfesionalne razlike u pravcu jedinstva Svetoga Rimskog Carstva. Leibnizovi prvi politički spisi nastali su, doduše, pod mentorskom palicom njegova mecene Boineburga, ali to ne znači da ideje izražene u njima nisu bile Leibnizove. Upravo suprotno, on ih je usvajao kao što je usvajao dvorsku kulturu ophođenja i diplomatsku vještinu. I dok se afirmativan odnos mladoga Leibniza prema tolerantnoj politici u konfesionalno miješanim njemačkim zemljama poput Württemberga može zaključiti tek implicitno, posve su jasni pozitivni tonovi u memorandumu *Securitas publica* o daljnjem postojanju različitih konfesija u politički i crkveno ujedinjenom Carstvu kakvo je zamislio, što je bilo ključno pitanje koje je uvjetovalo zaključak ovoga rada. Cilj crkvenog ujedinjenja mladoga Leibniza kao preduvjeta političkog ujedinjenja Carstva (koje nikako nije zamislio kao postupak koji bi se provodio prisilom) ne poništava njegovo zagovaranje tolerancije konfesija i političkih implikacija koje iz toga proizlaze.

Čak je i odnos Leibniza prema “ateizmu” bio tolerantan ako se on proučava na slučajevima Hobbesa i Spinoze, filozofa koji su bili viđeni kao ateisti među tadašnjim učenjacima Europe. Unatoč ponekim negativnim izjavama u privatnim pismima, uglađena diplomatska vještina usvojena u Mainzu i usavršena u Parizu nije ostavljala prostora ikakvoj Leibnizovoj netolerantnosti prema Hobbesu i Spinozi, što se nije ni dovodilo u pitanje, ali se djelomično gubilo iz vida zbog čestog isticanja kasnijeg Leibnizova distanciranja od njih. Time se ujedno potvrđuje da su isključiva netolerancija ateizma ili cenzura ateističkih djela bile antitetične razmišljanjima mladoga Leibniza.

LITERATURA

Izvori

1. Leibniz

- A I.1 Leibniz, G. W. (1986) *Sämtliche Schriften und Briefe*. Hg. von der Akademie der Wissenschaften der DDR. Niz I: *Allgemeiner politischer und historischer Briefwechsel*, sv. 1: 1668–1676. Zweiter unveränderter Nachdruck der Erstausgabe. Berlin: Akademie-Verlag.
- A I.2 Leibniz, G. W. (1986) *Sämtliche Schriften und Briefe*. Hg. von der Akademie der Wissenschaften der DDR. Niz I: *Allgemeiner politischer und historischer Briefwechsel*, sv. 2: 1676–1679. Zweiter unveränderter Nachdruck der Erstausgabe. Berlin: Akademie-Verlag.
- A II.1 Leibniz, G. W. (2006) *Sämtliche Schriften und Briefe*. Hg. von der Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften und der Akademie der Wissen-

- schaften in Göttingen. Niz II: *Philosophischer Briefwechsel*, sv. I: 1663–1685. Zweite, neubearbeitete und erweiterte Ausgabe. Berlin: Akademie-Verlag.
- A IV.1 Leibniz, G. W. (1983) *Sämtliche Schriften und Briefe*. Hg. von der Akademie der Wissenschaften der DDR. Niz IV: *Politische Schriften*, sv. 1: 1667–1676. Dritte, durchgesehene und ergänzte Auflage. Berlin: Akademie-Verlag.
- A VI.1 Leibniz, G. W. (1990) *Sämtliche Schriften und Briefe*. Hg. von der Akademie der Wissenschaften der DDR. Niz VI: *Philosophische Schriften*, sv. 1: 1663–1672. Zweiter, durchgesehener Nachdruck der Erstausgabe. Berlin: Akademie-Verlag.
- A VI.3 Leibniz, G. W. (1980) *Sämtliche Schriften und Briefe*. Hg. von der Akademie der Wissenschaften der DDR. Niz VI: *Philosophische Schriften*, sv. 3: 1672–1676. Berlin: Akademie-Verlag.

2. Ostali izvori

- Hobbes, T. (1994) *The Correspondence*. Sv. I: 1622–1659, sv. II: 1660–1679. Edited by Noel Malcolm. Oxford: Clarendon Press.
- Hobbes, T. (2012) *Leviathan*. Sv. I: *Editorial Introduction*; sv. II–III: *The English and Latin Texts*. Edited by Noel Malcolm. Oxford: Clarendon Press. [Hrvatski prijevod: (2004) *Levijatan ili Građa, oblik i moć crkvene i građanske države*. Preveo Borislav Mikulić. Zagreb: Jesenski i Turk.]
- Oldenburg, H. (1965–1986) *The Correspondence of Henry Oldenburg*. Edited and Translated by A. Rupert Hall and Marie Boas Hall. Sv. I–XIII. Madison; Milwaukee; London; Philadelphia: The University of Wisconsin Press; Mansell; Taylor and Francis.
- Seckendorff, V. L. (1656) *Teutscher Fürsten Stat*. Frankfurt am Main: Thomas Matthias Götzen.
- Spinoza, B. (2003) *Listopisi. Razmjena pisama između Spinoze i njegovih prijatelja i suvremenika od 1661. do 1676*. Priredio i preveo Ozren Žunec. Zagreb: Demetra.
- Spinoza, B. (2006) *Teologijsko-politička rasprava*. Bilingualno izdanje. Priredio i preveo Ozren Žunec. Zagreb: Demetra.

Sekundarna literatura

- Aldea, Q. (1970) “Spanien und Portugal bis 1815” u Jedin, H. (ur.) *Handbuch der Kirchengeschichte*, sv. 5: *Die Kirche im Zeitalter des Absolutismus und der Aufklärung*. Freiburg: Herder, str. 180–193. [Hrvatski prijevod: (1978) “Španjolska i Portugal do 1815.” u Jedin, H. (ur.) *Velika povijest crkve*, sv. 5: *Crkva u doba apsolutizma i prosvjetiteljstva*. Preveo Vjekoslav Bajsić. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, str. 150–161.]
- Antognazza, M. R. (2018) “Ecclesiology, Ecumenism, and Toleration” u Antognazza, M. R. (ur.) *The Oxford Handbook of Leibniz*. Oxford: Oxford University Press, str. 756–769.

- Armgardt, M. (2019) “Die Entwicklung der Leibniz’schen Rechtsphilosophie während der Mainzer Jahre (1668–1672)” u Dingel, I., Kempe, M., Li, W. (ur.) *Leibniz in Mainz. Europäische Dimensionen der Mainzer Wirkungsperiode*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, str. 137–151.
- Brozović, D. (gl. ur.) (1999–2009) *Hrvatska enciklopedija*. Sv. 1–11. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža. [Dostupno i online: www.enciklopedija.hr, pristupljeno 28. kolovoza 2024.]
- Burgdorf, W. (2015) “*Securitas publica*. Gottfried Wilhelm Leibniz, Reichsverfassung, Reichsreform und Politik” u Beiderbeck, F., Dingel, I., Li, W. (ur.) *Umwelt und Weltgestaltung: Leibniz’ politisches Denken in seiner Zeit*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, str. 57–79.
- Dingel, I. (2012) “Toleranz und Ökumene. Zum Erscheinen von Band 7 der *Politischen Schriften* von Leibniz” u Li, W. (ur.) *Drehscheibe des Wissens – und Zierde für jede Bibliothek*. Hannover: Wehrhahn Verlag, str. 27–42.
- Dingel, I. (2019) “Leibniz und seine Überlegungen zu einer kirchlichen Reunion” u Dingel, I., Kempe, M., Li, W. (ur.) *Leibniz in Mainz. Europäische Dimensionen der Mainzer Wirkungsperiode*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, str. 93–104.
- Döring, D. (2010) “Seckendorff, Veit Ludwig von” u Hockerts, H. G. (ur.) *Neue Deutsche Biographie*, sv. 24. München: Bayerische Akademie der Wissenschaften, str. 117–118.
- Goldenbaum, U. (2019) “Leibniz’ Aneignung der modernen Naturwissenschaft in Mainz (1669–1670), geleitet von Thomas Hobbes” u Dingel, I., Kempe, M., Li, W. (ur.) *Leibniz in Mainz. Europäische Dimensionen der Mainzer Wirkungsperiode*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, str. 191–208.
- Hirsch, E. C. (2016) *Der berühmte Herr Leibniz. Eine Biographie*. Überarbeitete Neuauflage. München: C. H. Beck.
- Israel, J. (2023) *Spinoza, Life and Legacy*. Oxford: Oxford University Press.
- Jaumann, H. (2016) “Thomasius, Jakob” u Lanzinner, M., Kraus, H. C. (ur.) *Neue Deutsche Biographie*, sv. 26. München: Bayerische Akademie der Wissenschaften, str. 187–189.
- Kabitz, W. (1909) *Die Philosophie des jungen Leibniz. Untersuchungen zur Entwicklungsgeschichte seines Systems*. Heidelberg: Carl Winter’s Universitätsbuchhandlung.
- Lærke, M. (2019) “Virtual Union, the Seeds of Hatred, and the Fraternal Joining of Hands: Leibniz and Toleration”, *Journal of Modern Philosophy*, 1, str. 1–17.
- Lutz, H. (1983) *Das Ringen um deutsche Einheit und kirchliche Erneuerung. Von Maximilian I. bis zum Westfälischen Frieden, 1490 bis 1648*. Berlin: Propyläen Verlag.
- Malcolm, N. (2004) “Hobbes, Thomas” u Matthew, H. C. G., Harrison, B. (ur.) *Oxford Dictionary of National Biography*, sv. 27. Oxford: Oxford University Press, str. 385–395.
- Meder, S. (2019) “Leibniz als Rechtsreformer in Mainz. Verbesserung der Gesetzgebung und neuer Souveränitätsbegriff” u Dingel, I., Kempe, M., Li, W. (ur.) *Leibniz in*

- Mainz. *Europäische Dimensionen der Mainzer Wirkungsperiode*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, str. 119–136.
- Mentz, G. (1896, 1899) *Johann Philip von Schönborn, Kurfürst von Mainz, Bischof von Würzburg und Worms, 1605–1673. Ein Beitrag zur Geschichte des Siebzehnten Jahrhunderts*. Dio I–II. Jena: Gustav Fischer.
- Müller, K. i Krönert, G. (1969) *Leben und Werk von Gottfried Wilhelm Leibniz. Eine Chronik*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.
- Saring, H. (1955) “Boineburg, Johann Christian Freiherr von” u Stolberg-Wernigerode, O. (ur.) *Neue Deutsche Biographie*, sv. 2. Berlin: Duncker & Humblot, str. 424–425.
- Schepers, H. (1985) “Leibniz, Gottfried Wilhelm” u Stolberg-Wernigerode, O. (ur.) *Neue Deutsche Biographie*, sv. 14. Berlin: Duncker & Humblot, str. 121–131.
- Schlüter, G. i Grötzer, R. (1998) “Toleranz” u Ritter, J., Gründen, K. (ur.) *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, sv. 10. Basel: Schwabe, str. 1251–1262.
- Schnath, G. (1974) “Johann Friedrich” u Stolberg-Wernigerode, O. (ur.) *Neue Deutsche Biographie*, sv. 10. Berlin: Duncker & Humblot, str. 478–479.
- Schreiner, K. (1990) “Toleranz” u Brunner, O., Conze, W., Koselleck, R. (ur.) *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, sv. 6. Stuttgart: Klett-Cotta, str. 445–605.
- Schunka, A. (2015) “Zivile Toleranz – religiöse Toleranz – Union. Leibniz zwischen protestantischer Irenik und dynastischer Politik in Hannover und Berlin” u Beiderbeck, F., Dingel, I., Li, W. (ur.) *Umwelt und Weltgestaltung: Leibniz’ politisches Denken in seiner Zeit*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, str. 589–612.
- Splinter, S. (2016) “Tschirnhaus, Ehrenfried Walther Ritter von” u Lanzinner, M., Kraus, H. C. (ur.) *Neue Deutsche Biographie*, sv. 26. München: Bayerische Akademie der Wissenschaften, str. 480–481.
- Stein, L. (1890) *Leibniz und Spinoza. Ein Beitrag zur Entwicklungsgeschichte der Leibnizischen Philosophie*. Berlin: Georg Reimer.
- Vierhaus, R. (1984) *Staaten und Stände. Vom Westfälischen bis zum Hubertusbürger Frieden, 1648 bis 1763*. Berlin: Propyläen Verlag.
- Waldhoff, S. (2015) “Kirche – Konfession – Sekte. Begriffsgeschichtliche Beobachtungen zu Leibniz’ Auseinandersetzung mit der konfessionellen Spaltung” u Beiderbeck, F., Dingel, I., Li, W. (ur.) *Umwelt und Weltgestaltung: Leibniz’ politisches Denken in seiner Zeit*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, str. 613–640.
- Wendehorst, A. (1974) “Johann Philipp” u Stolberg-Wernigerode, O. (ur.) *Neue Deutsche Biographie*, sv. 10. Berlin: Duncker & Humblot, str. 497–499.
- Wiedeburg, P. (1962, 1970) *Der junge Leibniz. Das Reich und Europa*. Dio I: Mainz, sv. 1: Darstellungsband, sv. 2: Anmerkungsband; dio II: Paris, sv. 1: Europäische Politik, sv. 2: Abendländische Kultur, sv. 3: Anmerkungsband, sv. 4: Exkurse, Ergänzungen und Anlagen. Wiesbaden: Franz Steiner.

Matko Globačnik

THE UNDERSTANDING OF TOLERATION OF YOUNG LEIBNIZ

Summary

This article clarifies Gottfried Wilhelm Leibniz's understanding of toleration, a topic that has become controversial in the last few decades. For the purpose of brevity and exactness, only his writings and letters dating from the beginning of his philosophical thought (1668 to 1676) are analysed, while the main focus is on Leibniz's understanding of political toleration, or the relation of the state towards the existence of confessions (i.e., churches or denominations) different than the ruler's. The article investigates the understanding of toleration in the 17th-century Holy Roman Empire, which turns out to be the sufferance of difference rather than its affirmation or celebration, as well as the historical context of tolerating different confessions in various states of the 17th-century Empire. While indirect evidence is shown that Leibniz favoured toleration in confessionally mixed German states, the main point of the article is that young Leibniz cannot be counted among the proponents of toleration only if his vision of politically and ecclesiastically united Empire didn't tolerate further existence of differing confessions. Based on the analysis of the memorandum *Securitas Publica* from 1670, it is conclusively shown that Leibniz was in favour of toleration of differing confessions even in the united Empire that he envisioned. The last part of the article explains Leibniz's attitude towards "atheism" on the cases of celebrated philosophers which were widely perceived as atheists in the learned world of the time, namely Thomas Hobbes and Baruch Spinoza. It is concluded that the relation of young Leibniz to them and their work cannot be characterized as intolerant or censorious.

Keywords: Gottfried Wilhelm Leibniz, Thomas Hobbes, Baruch Spinoza, Toleration, Holy Roman Empire, 17th Century, Rationalism, Materialism, Atheism

Matko Globačnik, istraživač u Centru za inovativne studije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. E-mail: mglobacn@ffzg.hr